

СЛОВО ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА: З МУЗЕЙНИХ ЗВУКОЗАПИСІВ

За рік, що минув по смерті Євгена Сверстюка, відбувся помітний сплеск уваги до його постаті. Усвідомлюючи масштаб цієї особистості, сучасники намагаються віддати належне її пам'яті, максимально зберегти те, що можливо. У видавництві “Кліо” побачили світ 90 текстів Є. Сверстюка: есеї, спогади, літературознавчі статті, – результат його праці за півстоліття; окремою книгою видані його поезії різних років; двотомник “На полі чести” вмістив автобіографічні спогади та роздуми Євгена Олександровича та майже сто оповідей сучасників про спілкування з ним. На початку грудня 2015 р. на його рідній Волині пройшла конференція, метою якої стало осмислення багатовекторної діяльності та спадщини Є. Сверстюка. Здається, охоплено все можливе...

Ця публікація вирізняється тим, що в ній певною мірою зафіксований процес мислення, формування думки Є. Сверстюка в безпосередньому контакті з аудиторією. Це покладені на папір слова Є. Сверстюка, що звучали свого часу на вечорах у київському музеї Лесі Українки та збереглися на нині вже застарілих магнітофонних плівках і в аматорському відеозаписі. Думається, цей матеріал дасть змогу більш повно осягнути світ Євгена Сверстюка, дисидента, мислителя, філософа, літературознавця, публіциста, письменника, лауреата Державної премії України імені Тараса Шевченка та літературно-мистецької премії імені Олени Пчілки, засновника та редактора православної газети “Наша віра”, президента Українського ПЕН-клубу, члена Ініціативної групи “Першого грудня”..., людини, що уособлює цілу епоху боротьби проти тоталітаризму та високий моральний авторитет нашого сьогодення.

Багатомірне смислове наповнення його слів відкривається не одразу. Вже кілька років у своїй музейній роботі наводжу слова з виступу Євгена Олександровича, що характеризують Михайла Драгоманова як людину “виняткової інтелектуальної чесності”, і час від часу нові, раніше незнані факти, підтверджують глибинну сутність цього визначення, але в іншому ракурсі. Притаманна самому Євгену Сверстюку виняткова інтелектуальна чесність дала змогу прояснити одне з найскладніших питань – світоглядну позицію М. Драгоманова. Виступаючи на ювілейних урочистостях у музеї на його честь, Є. Сверстюк, зокрема, сказав: “Я навіть зважусь на таке ризиковане твердження, що соціалізм Драгоманова, можливо, навіть був глибшим християнством, ніж у тих клерикалів, яких він критикував і яких

Виступ на вечорі пам'яті Олени Пчілки, 19 жовтня 2005 р.

На вечорі до дня народження Лесі Українки.
Валерій Фень – виконавчий директор МГО “Волинське братство”, Євген Сверстюк, Ірина Веремєєва – директор Музею видатних діячів української культури, Ірина Бойко – головний редактор видавництва “Веселка”.
25 лютого 2000 р.

Виступ на вечорі до дня народження Лесі Українки. 25 лютого 2000 р.

він заперечував”. Ці слова прозвучали з уст глибоко віруючої людини... З повним текстом виступу ви зможете ознайомитись далі. Його цінність полягає в тому, що статей про М. Драгоманова Є. Сверстюк не друкував.

Небагато написано Є. Сверстюком про Лесю Українку, ще менше – про Олену Пчілку. Ці його поодинокі роботи якось взагалі не згадуються. Василь Овсієнко¹, а пізніше – Олена Голуб² у нашій розмові перед початком вечора пам’яті Євгена Сверстюка, що проходив у музеї Лесі Українки 30 листопада минулого року, розповідали, як незадовго до смерті Євген Олександрович шкодував про те, що не встиг дослідити та написати щось ґрунтовне про Лесю Українку, Олену Пчілку, їхню родину. Той осад у душі, мабуть, лишився через те, що з цими іменами були пов’язані особливі сторінки його життя. “Досі мурашки пробігають під шкірою, коли згадую липень 1963 року – тоді вчинили замах на моє ім’я. Це було моє мале ім’я, – читаємо в автобіографії Є. Сверстюка. – <...> мені несподівано зателефонували з “Літературної України” і замовили статтю до 50-річчя від дня смерті Лесі Українки, я відчув, що таке солідне замовлення не дуже відповідає моєму статусові, однак погодився”³. Та вкрай понівечена стаття з первісною назвою “Безкомпромісність на полі честі” збурила прагнення автора боротися за недоторканість своїх думок про Лесю Українку.

Дружина Є. Сверстюка Валерія Андріївська розповідала, як вечорами вони “мали розвагу – читали у ролях “Лісову пісню” Лесі Українки. Віруня (їхня донька. – *І. Щ.*) була Мавкою, а ми з Євгеном по черзі виконували всі інші ролі”⁴...

Хтозна, можливо на початку 1960-х Євген Сверстюк уперше завітав до нашого музею⁵. Документальні свідчення, згадки та світлини про його участь у музейних заходах вже як почесного гостя стосуються 1990-х і подальших років. Він не

¹ Василь Овсієнко – український громадський діяч, розповсюджувач самвидаву, член Української Гельсінської Групи, політ’язень, публіцист, історик дисидентського руху, упорядник видання На полі честі: У 2 кн. – Кн. 2: Наш сучасник Євген Сверстюк. – К.: ТОВ “Видавництво “Кліо”, 2015.

² Олена Голуб – співачка, лауреат премії імені Василя Стуса, упорядник видання: Сверстюк Євген. Писані синім крилом. Поезії. – К.: ТОВ “Видавництво “Кліо”, 2015.

³ Сверстюк Є. На полі честі: У 2 кн. – Кн. I: Невже то я? – К.: ТОВ “Видавництво “Кліо”, 2015. – С. 334, 336.

⁴ Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal>

⁵ Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки прийняв перших відвідувачів у 1962 р.

раз виступав на традиційних літературно-мистецьких вечорах “Плеяда”, що влаштовувались на день народження Лесі Українки (на жаль, звуко- чи відеозаписи їх не робились), у складі делегації Волинського братства оглядав оновлену експозицію музею, відкривав своїм мудрим словом вечори на пошану Олени Пчілки та Михайла Драгоманова. Пригадується, як із помітним пошвавленням й інтересом він чекав, коли зазвучить реставрований диск зі звучанням голосу Лесі Українки, і з якою тугою слухав спів фольклорного гурту “Божичі”... Пригадується, з якими сяючими очима та теплою посмішкою Євген Олександрович спілкувався з колегами по перу лауреатами премії імені Олени Пчілки у свій останній візит до музею 17 червня 2014 р. Як затишно йому було в меморіальній оселі Косачів того вечора, як він цим насолоджувався й не поспішав нікуди йти, і, як без жодної помпезності, ніби вибачаючись, дарував для фондів, принесені на наше прохання, сторінки своїх рукописів і світлини...

Літературно-мистецька премія імені Олени Пчілки була присуджена Євгенові Сверстюку та Миколі Ілляшу в 1996 р. за книгу “Отче наш: Розповіді про віру і молитву”, що вийшла друком у видавництві “Веселка” 1994 р.¹ Мабуть, те високе почуття морального обов’язку змушувало Є. Сверстюка ущільнювати свій напружений графік, і він завжди знаходив можливість виступити на урочистостях у музеї, а ми діставали нагоду почути слова непересічної людини. Збереглися записи двох його виступів, присвячених Олені Пчілці, 2005 і 2014 років. Маємо можливість подати розшифровані тексти цих виступів. Сподіваємося, вони хоч якоюсь мірою компенсують те, що для Євгена Олександровича лишилося нездійсненим.

У текстах ми намагалися максимально зберегти автентичність.

**Виступи Євгена Сверстюка в київському Музеї Лесі Українки
(Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка,
Панаса Саксаганського, Михайла Старицького)
Вечір до 160-річчя від дня народження М. Драгоманова,
29 листопада 2001 р.**

“З поглядами Михайла Драгоманова я почав знайомитися ще в студентські роки. Вважалося, що він мав вирішальний вплив на лідерів Центральної Ради Української Народної Республіки, він їх заразив своїм соціалізмом і федералізмом, у результаті чого вони дійшли до ідеї незалежності України аж після того, коли загриміли більшовицькі гармати. Отже, це було перше моє знайомство з цим іменем.

Потім, звичайно, я знайомився з оцінками товариша Леніна, який любив кожного жорстко мітити, окрім, мабуть, Маркса і Енгельса, і справді, він назвав Драгоманова націоналістичним міщанином. Я теж не міг зрозуміти, чому саме таке клеймо... Потім мені стало ясно, що той соціалізм, який був близький для Драгоманова не був зовсім соціалізмом для Леніна. Для Драгоманова соціалізм – це була соціальна справедливість, для Леніна – це була революція, у результаті якої після того, коли вночі буде захоплена влада, вранці вже встановлять диктатуру пролетаріату. Отже, ясна річ, що це ще було задовго до революції, але безперечно в них дуже велика різниця в поглядах, і я би сказав, в освіті.

Я думаю, що Драгоманова дуже критикували і зліва, і справа, і, як він сам казав, коли мене критикують тільки з одного боку, то я починаю підозрівати, що я в чомусь не мав рацію. І частково, думаю, тому, що його речі переважно полемічні, дискусійні, це не є якісь концептуальні речі, які можна спокійно викласти і спокійно прочитати. Це дуже гострі речі, і його полеміка, звичайно, набивається на полеміку читача. З другого боку, я думаю, що його критикували тому, що поняття Драгоманова були інші, ніж поняття публіцистів. Взагалі, Драгоманов – це рідкісний випадок глибокого вченого, який запроваджував свої етнографічні поняття в політику, й у якого поняття етнографічні були настільки глибокі, що на основі них можна було давати якісь політично-прогностичні передбачення. Майже кожне поняття, яке прийнято вживати і здається воно цілком зрозумілим, у Драгоманова було трошки іншим. Не випадково Леся Українка говорила з таким пієтетом про нього. Чоловік, який страшенно багато

¹ Прикро було побачити, що у статті Вікіпедії про Євгена Сверстюка про це не згадується.

знав, який страшенно багато передумав і пережив. Його вважали лібералом, але він дуже остерігався цього поняття, бо він вважав, що лібералізм європейський здискредитований, як і соціалізм, і він боявся цих визначень.

Колись мені трапилася така книжка, я її спеціально приніс, щоби молодшим слухачам показати. Це – листування: “Діялоги про українську національну справу. Борис Грінченко, Михайло Драгоманов”. Десь так у молодому віці вона мені трапилася і вона мала на мене величезний вплив. А потім я розмовляв з Іваном Дзюбою та дізнався, що на нього теж ця книжка мала величезний вплив. І в мене була весь час мрія, щоби цю книжку перевидати. Її перевидано лише 1997 року коштом товариства імені Теліги та вона, мабуть, ще досі є в продажу. Така книжка повинна була б бути в кожній бібліотеці. І через неї треба було б пройти кожному, тому що, може, це – найбільш прозорі, найбільш доступні, і глибокі, і водночас популярні розмови про найважливіші речі, якими ми живемо досі. Не важко догадатися з того, що я раніше сказав, що я займав більше сторону Бориса Грінченка, коли читав їх. Це було мені більш зрозуміло, це було більш ясно, і, зрештою, я думаю, справа навіть у тому, що Борис Грінченко – це людина молодшої генерації: Грінченко народився тоді, коли Драгоманов вже в університеті навчався. Це трохи інші поняття, трохи інші підходи... Драгоманов уже зійшов як великий учитель української інтелігенції, він уже одшумів, і на порядок денний стали питання більш національно загострені, про які міг краще говорити, мабуть, Грінченко.

Між іншим, вважається, що Драгоманов недооцінював питання національного визволення, і що національні акценти в нього були приглушені. Це так і не так. Кажуть, що коли ви хочете прочитати того Драгоманова, який критикує українців, українську ментальність, українські політичні кола, то читайте його українською мовою. Коли ви хочете прочитати апологію українства, то читайте Драгоманова російською мовою. А написав Драгоманов більше російською мовою і серйозніші речі. У всякому разі, у російській публіцистиці, яка є загалом дуже багата, Драгоманов вважається авторитетом й одним із найглибших авторів, що поєднував наукові та політичні поняття, який бачив ширші горизонти та виходив далеко за межі зациклених дискусій. Тобто такі речі, як боротьба на Балканах, як польське питання, як українська проблематика у зв'язку з боротьбою на Балканах й у зв'язку з польськими повстаннями – у Драгоманова набагато серйозніші, ніж у тодішній публіцистиці. Досить сказати, що такий рішучий і дуже розумний чоловік як Желябов, лідер “Народної волі”, хотів передати архів “Народної волі” Драгоманову на збереження, бо вважав його людиною високої гідності, надійності та порядності. Желябов, який був українцем, казав, що він не може працювати в українському русі, бо він не бачить тут такого діяльного націоналізму, який є, наприклад, у Європі. Отже, для Желябова питання про національну свідомість і національний напрямок було далеко не таким вже стороннім, і дуже цікаво, що агітатором у цьому питанні був Драгоманов, і думаю, що він був може й глибшим українофілом чи працівником на українській ниві, ніж ті українці, які афішували себе саме такими. Я навіть зважусь на таке ризиковане твердження, що соціалізм Драгоманова, можливо, навіть був глибшим християнством, ніж у тих клерикалів, яких він критикував і яких він заперечував. Це далеко не так просто...

Це чоловік, який хотів поєднати всі наявні в суспільстві сили, щоби вони працювали для громадського поступу, і поступ цей теж він розумів дуже своєрідно, не як поступ технічний, не як політичне реформаторство, а саме як досягнення духовних висот.

Якщо з вас хтось зацікавиться, розуміється, я звертаюся до молодшої аудиторії, то ви познайомтеся з такою книжкою, вона, по-моєму, ще є в академічній книгарні на Грушевського. Це у двох томах есеї Івана Лисюка-Рудницького. Це дуже серйозне роздумування над творами Драгоманова. У нас дуже мало серйозного. Мало чому? Тому що, коли Драгоманов виступав як вчитель, одні його конспектували, а другі критикували та дискутували з ним, і до вивчення Драгоманова в цілому не дійшло. У советський період ім'я Драгоманова хиталося, але в цілому на шпильці, яку виставив Ленін, і просто використовували якісь цитати, які було вигідно використовувати, без сумлінного тлумачення думок і творів автора виняткової інтелектуальної чесності. Я хотів би це поняття пояснити. Справа в тому, що інтелектуальна чесність – це

щось таке, що в нас рідко коли ночувало. У нас все заангажоване, заангажоване добровільною тенденцією, заангажоване примусовою тенденцією, але в усякому разі, слова про незалежність мислення, незалежність пошуку правди вживається, але це залишається таким далеким, що майже неймовірним. А от у Драгоманова такі судження, що у всякому разі ніде не знайдеш того, щоби він скривив душою проти сумління й на угоду читачеві чи на угоду якийсь групі. Тому це надзвичайно важливе для обміркування поняття інтелектуальної чесності, коли чоловік вживає поняття дуже коректно, коли коректно обходить з словом, коли його виважує, і коли розуміє, що слово – це зброя, яка може лікувати, може отруїти, може обманювати... Отже, я з великим задоволенням прочитав ці есеї про Драгоманова. Може, тут виступлять люди, які більше читали та більше знають, але для мене це найкраще, найбільш зважене, науково витлумачене з того, що я прочитав.

Ну, мабуть, вже досить із мене, послухаємо інших..."

Виступ на вечорі пам'яті Олени Пчілки, 19 жовтня 2005 р.

"Ми зібрались тут на свято в честь Олени Пчілки, і я хотів би сказати кілька слів про те, звідки я сюди прибув. Отже, там відбувається презентація такої книжки Павла Ямчука "Християнський консерватизм. Дух. Епоха. Людина". Ця книжка зібрала дуже багато людей, тому що порушуються тут питання, які висять у повітрі часу, й автор дає пояснення таких понять, які в нас перетворилися в лушпиння і просто так носяться за вітром: "еліта", "духовність", "патріотизм"... За цим всім дуже часто нічого не стоїть, і ця еліта поняття не має хто вона, і чия вона еліта, і до чого вона. От автор і пояснює, що у великому часі люди єднаються справжні, ті, що стоять на висоті свого народу, на сторожі. Вони єднуються і немає ніякої різниці між тим чи це було 50, чи 100, чи 200 років, вони стоять поряд, над головами тих споживачів, як казав Гоголь "небокоптителів", і, як казав Шевченко, ділячи людей загалом на дві категорії, хай це буде може й образливо, тому що мало про це говорять, – на козаків і свинопасів. Багато там було говорено про демократизм. У нашому понятті демократизм – це щось таке, що об'єднує плебеїв, і робить всіх рівними, і дає рівне право всякому, хто вміє казати слово. Він доводить, що демократизм творили аристократи, не плебеї. Плебеї хочуть поділити чуже майно, і хочуть влаштувати рівність, і хочуть "Кто был никем, тот станет всем..." заспівати після цього. І тут мені згадується сім'я Косачів, Олена Пчілка, яка була з аристократів, і тому була справжньою демократкою. Такий класичний приклад мало усвідомлений і мало витлумачений.

Я взяв книжку Івана Денисюка, щоб нагадати, що вона колись тут, у музеї, презентувалася, і може, "Веселка" зацікавиться тим, щоб книжку передрукувати, з цієї книжки¹. Це добрий автор. Автор, який добре знає, про що пише, і вміє писати, чесно думає і чесно пише. Книжка називається "Дворянське гніздо Косачів". Вона вийшла, мабуть, мізерним накладом. Дуже гарно видана, але дуже мізерним накладом. Я думаю, чому її треба перевидати, – вона має заповнити порожню нішу.

Я би хотів нагадати слова Івана Франка: "Від сорому, який нащадків пізніх палитиме, заснути я не можу..." Що він мав на увазі у своєму Пролозі до "Мойсея"? "Від сорому, який нащадків пізніх палитиме, заснути я не можу..." Я не є пізнім нащадком, але я завжди відчував сором, коли брав те все, що виходило друком про Олену Пчілку і про Лесю Українку, і завжди червонів від сорому, – дуже рідко траплялося щось нейтральне, трішки нейтральне. Мені завжди здавалося, що я бачу перед собою живий образ із Джонатана Свіфта, коли ліліпути прив'язують Гулівера кожною волосинкою до травинки, щоб він не піднявся. Вони його полонили, але вони не знали, що робити з тим годинником, вони конфіскували у нього годинника, а він не живий і чикає. І вони його відвезли до академії наук, щоби розгадати, щоби вчені встановили, благо там була академія наук, щоб встановити що це таке. Й академія наук не прийшла до спільного висновку тому, що утворилися *duobus contrariis inductis considerandi rationibus*² – дві протилежні точки зору на цей годинник...

¹ Ці слова були звернуті до присутнього у залі директора видавництва дитячої літератури "Веселка" Яреми Гояна.

² Фразу латиною на слух за звукозаписом відтворити неможливо, наводимо її переклад відповідно до наступної фрази українською мовою, але за звучанням вона дещо відрізняється від мовленої С. Сверстюком.

В експозиції музею Лесі Українки

Отак фактично з таким ліліпутським і плебейським підходом у нас тлумачилась ця велика постать української культури. Я не знаю, що про неї треба сказати насамперед: чи вона письменниця, чи мати Лесі Українки, чи етнограф, чи мати великої української сім'ї?.. Дуже багато профілів цієї Великої Жінки. І якщо би на мене, то я би завагався, що видати Олені Пчілки зараз: видати оповідання – боюсь, що нині не буде багато читачів її оповідань і віршів. Вона велика не цим. Але написати про Олену Пчілку як про людину – це може бути бестселер, це – надзвичайно цікава тема. Особливо, якщо подати це на тлі, на цьому тлі "...від якого я заснути не можу". Я розмовляв з авторами, що писали про неї: "Я, – каже, – вже зараз не пишу про те, що вона ворогувала, я вже це викреслив... Але, – кажу, – все інше ви залишили". То треба себе викреслити, люди добрі! Не може маленька людина писати про Велику людину. Велика людина може зрозуміти маленьку, але маленька Великої – не може. Це є така закономірність.

І ми мали справу з тими людьми, які були озброєні зрештою теорією від лукавого, що в кожній національній культурі є дві культури: є культура пролетарська і культура буржуазна. Є культура, так би мовити, демократично-соціалістична та є культура буржуазна. Й от із представниками тих культур треба було, відповідно до вчення В. І. Леніна¹, знайти в українській літературі антипода до кожного Великого. Шукали до Шевченка, хто має бути антиподом? Знайшли. Куліш має бути антиподом. Тепер до Лесі Українки. Хто має бути антиподом Лесі Українки? Шукали, шукали... Винниченко? Так він не друкується. Може, краще й не згадувати, що він був. Знайшли. Рідна матір буде антиподом до Лесі Українки. Хто має бути антиподом до Франка, який представляє пролетарську культуру, а буржуазну культуру хто представляв? І знайшли головним антиподом, думаєте, кого? Його сусіда Грушевського. Цей поділ – це шизофренія культурна, це шизофренія... І як ми маленькими щаблями підіймались до того, щоб зрозуміти, яка це брехня, яка це павутина, зіткана з вихоплених цитат, з висловлювань, з листів. Це все дуже нагадує лукавого, який хоче посварити двох сусідів і підкидає їм кожному аргументи, нашіптє. Це дуже нагадує сюжет Яго шекспірівського. І я пригадую сам, як, не маючи матеріалів, не маючи першоджерел, що я знав про Олену Пчілку? Довелося просто таки вгадувати, що, люди добрі, то не може народитись така дочка у поганій матері. Про інших дочок

¹ Є. Сверстюк саме так і говорить, називаючи тільки ініціали.

я нічого не знав, і ніхто нічого не знав, вони ж емігранти або репресовані. Ми не знали, що вона репресована, Олена Пчілка, адже фактично вся ця війна проти Олени Пчілки почалася ще за її життя, коли прийшли її заарештовувати, але побачили, що вже не можна її заарештувати, тому що вона вмирає. Але заарештувати треба, бо у большевиків, майже на увазі, ніколи не буває реабілітованих по-справжньому. Якщо є вже ордер на арешт, то ти арештант. А якщо ти вмер у концтаборі, то труп твій теж є заарештований і не маєш права його забрати. Тобто ця жорстока злостивість цієї системи не визнавала жодного милосердя та жодних винятків. Олена Пчілка не була заарештована, але вона числилась заарештованою та репресованою, і відти була вказівка літературознавцям оформити її образ як антипод Лесі Українки.

Тепер я собі думаю, як почувала себе Олена Пчілка від 1918 до 1930 року? Що це було за життя? Звичайно, вона не була винятком, бо по суті вся українська інтелігенція розуміла, що наша справа програна. Розуміла, що війна програна, і наша війна, це була справжня війна, а нам же торочили, що це була класова війна, війна різних класових сил. Між іншим, полковник Шульгін, редактор "Кієвлянина", така виходила газета до революції, так-от він, звичайно, був у білих. Це був досить освічений чоловік, досить широких знань... І коли в Криму білі потерпіли поразку, він переодягнувся в шинелю червоноармійця і почав пробиратися до своїх, це є в нього у спогадах "Двадцатый год". Він проходить через війська червоних, дуже легко та дуже спокійно. Чому? – Свой. Свой. Він із багатьма розмовляв, і з командирами, він побачив, що, власне, вони ні в чому його не зазідають. Якось він їм сказав: "Слушайте, как послушать вас, так оказывается, что вы вовсе не воевали с белыми... – Його це цікавило, що ж вони будуть розказувати про свою війну з білогвардійцями. – Ну, как бы это, белые – это такое дело, мы с украинцами воевали, вот это была главная война, а с белыми – это так, постольку-поскольку, своя война..." Отже, ця війна не просто була програна. Поразка в цій війні означала дальшу війну, і голодомор 1933 року – це було продовження тієї війни. І в пізніші роки ні на хвилину не затухало. То тільки для шкільних підручників все було гарно: і ми виграли війну, і перемогла Червона армія, наша рідна Червона армія, на чолі з В. І. Леніним, і так далі...

Отже, Олена Пчілка, звичайно, почувала себе так, як і Єфремов, і байдуже, чи вони дружили, чи не дружили... І так само, як і Олександр Довженко, який, правда, відступив із петлюрівською армією, бо він мав офіцерське звання петлюрівської армії, а потім таємно повернувся. І потім його ввіймали десь біля Житомира разом із його приятелем. Приятеля розстріляли, Павлюка, а його врятував Блакитний, який тоді ще був впливовою людиною. Власне, ми маємо історію зовсім іншої форми пристосування. Такі люди, як Олена Пчілка, не могли пристосуватися до цього. Я собі уявляю, як вона, людина, яка не терпіла лукавства та брехні, як вона дивилася на той світ, який її нібито акцептував, бо вона все ж таки в Академії Наук, і, разом з тим, той світ зробив брехню системою, ідеологією, концепцією, бо правди нема, правда відносна, як учив В. І. Ленін. Він написав книжку "Матеріалізм та емпіріокритицизм", у якій із приводу правди є дуже багато сторінок – нема правди! Раз правди нема, правда відносна, значить корисна брехня! Це і є потрібна нам правда!

Але це так, – роздуми навколо того, як її епоха лукаво прийняла, а на справді збиралася судити на тій самій лаві підсудних, на якій вже сидів академік Єфремов. До речі, ви знаєте, який найбільший клопіт мали слідчі з Єфремовим? Він був обдурений, звичайно, й оплутаний, – там працювали спеціальні інструкції, особисто від Сталіна надходили. Але йому ставили питання: "Так що ж ви вважаєте, що землю селянам не треба роздавати?" Уже була колективізація і, так би мовити, ліквідація володінь поміщицьких. І він, як людина старого чесного світу, він ще зовсім, ні краплі не був совєцькою людиною, бо совєцька людина сказала б: "Чого не віддавати? Віддавати! Оце, що ви робите, це саме те, що треба!" – він каже: "Ні, не можна віддавати землю так! Земля дорога. Вона буде дорогою тоді, коли її дорого продаватимуть. Вона буде дорого цінуватися. Так не можна віддавати..." А вони регочуть... Просто регочуть над уламком старого світу. І потім: "То як же Ви – академік, і Ви не розумієте, що Радянська влада ліквідувала борги, які мала царська Росія перед світом. А Ви що думаєте з цього приводу?" "А я думаю, що борги треба віддавати..." – Регіт, регіт...

В експозиції музею Лесі Українки

От такий самий регіт був би й над Оленою Пчілкою, може, ще більший тому, що вони б нагадали їй, що вона – генеральша, що вона – поміщиця, що вона – велика поміщиця та додали б до цього, що вона була не матір'ю, а ворогом своєї дочки. До речі, з дочкою там теж не все було ясно ще в той час, і здається, всі тридцять роки вона була під великим знаком питання, особливо після того, коли Донцов написав “Поетка українського рiсорджiмeнтo” в журналі “Вісник” у Львові. Це був документ проти Лесі Українки. Він показував, що вона – націоналістка, що вона є послідовна українська громадянка, яка відстоює свої принципи, зовсім не соціалістичні... Словом, це – надзвичайно цікава річ, яку теж треба було б передрукувати. Донцова “Поетка українського рiсорджiмeнтo”. І він мав рацію, бо підкріплював все цитатами. То вже після цього, власне кажучи, він там собі писав... А тут розробляли вже концепцію Лесі Українки, яка оспівувала інтернаціоналізм, яка оспівувала дружбу народів, соціалізм, робітничий клас... І особисто “В. М.” написав некролог письменниці в газеті “Правда”. “В. М.” – це, можливо, правдоподібно, це міг бути В'ячеслав Михайлович.

От цим займалося так зване літературознавство. Раз воно цим займалося, то воно не займалося тим, ким насправді була сім'я Косачів, ким була Леся Українка, ким була її мати, ким був батько? Особливо неясно мені було завжди, ким був її батько? Його зліквідували в підручниках. Було ясно, можна було здогадуватись із деяких цитат, що він розмовляв російською мовою. Це трохи дивувало... Було ясно, що він – голова мирових посередників і повітового дворянства голова чи президент. Ми не дуже добре розуміли, що це таке. Це серед дворян все ж таки найбільш шанований дворянин міг бути головою. І не тільки більш шанований, але й найбагатший. Отже, ми зовсім не знали, що він прирівняний до звання генерала, що він – великий землевласник, що він – великий патріот український, який розмовляє російською мовою, бо на тій службі він все життя розмовляв російською мовою і не міг переключитися, але він був великим патріотом і великим громадянином, який фактично належав до основ української громади, поряд із батьком Рильського, поряд із Антоновичем – Косач. Які були відносини в них, у сім'ї – дуже важко було уявити, можна було тільки здогадуватись, що кожна людина успадковує від матері чи від батька або колір очей, або форму носа, або колір волосся – це те, що ми бачимо. Але ж вона успадковує і зморшки мозку – звинини, борозни. Вона успадковує і внутрішню структуру, успадковує певні диспозиції, вона душевний лад великою мірою успадковує. Звідси можна було зробити висновок, що немає великої різниці між Лесею та її матір'ю, особливо, коли подивитися на фотографію, де вони разом.

Коли подивитися, яка це могутня особа, на яку спирається дочка, і спираються дочки та сини, то можна було здогадуватися, що це, люди добрі, те саме. Те саме, тільки дуже завуальоване та дуже від нас приховане.

Я думаю, що от якби я був молодшим і взявся писати про Олену Пчілку, то я би написав книжку про людину великої культури, тієї культури, яка плекається протягом кількох поколінь роду, яка не дається першому поколінню, яку б освіту не мала людина, великої гідності, яка теж передається родиною і плекається в родині. І ось цього духовного аристократизму, який є, щоб ми не говорили про демократичні тенденції і ідеї Лесі Українки, це є духовний аристократизм, це – зв'язок високої гідності, і я боюся вживати слово “гордості”, тому що це слово має подвійне значення, і все ж, – шляхетності та гордості. З одного боку, гординя, гордість є ознакою демонічних героїв, яких Леся Українка не любила і які не культивувалися в сім'ї Косачів, а з другого боку – це один із таких найтяжчих гріхів у християнській теології, один із найтяжчих гріхів, бо диявол – це є втілення гордині. І ця гординя в різних людях, навіть дуже маленьких, є дуже великою. Отже, я оцю іншу сторону гордості людини, яка не вмє носити кайдани, яка, коли виїжджає за кордон, боїться, соромиться, їй здається, що чужинці можуть побачити на її шиї сліди від кайданів, бо вона приїхала з невольничої країни. Це дуже складні речі, які, мабуть, і важко було нам зрозуміти, і навіть зараз важко зрозуміти, бо треба побувати в різних країнах, подивитися на людей і порівняти. І тоді стане зрозуміло, яка ж була ця сім'я. Ця сім'я їздила по всьому світу, і не тільки ця сім'я... Скажімо, я знаю з біографії Луцького: теж син вчився в Берліні, у Відні – це було нормально, або Крушельницький... Вони, будучи дуже багатими, і навчалися в різних містах Європи. У тих людей був зовсім інший горизонт...

Звичайно, Олена Пчілка була націоналісткою. Звичайно, я думаю, що вона й називала себе націоналісткою і, думаю, що, Леся Українка так само. Але чому остерігалися від того слова, від тієї назви? Справа в тому, що під тим іменем ховався дуже великий спектр: починаючи від великих патріотів і закінчуючи маленькими крикливими плебеями, які оголошували себе патріотами. Це небезпечне трохи слово, але, я думаю, що для сім'ї Косачів це слово було шановане, і це була та національна єдність, яка не підкреслюється...

Я минулого тижня був в Іспанії, лише тиждень був. Я придивлявся до іспанців. Назовні вони дуже схожі на наших галичан, і я би сказав, що вони ще більш непоказні. Очевидно, можна побачити різне – у Барселоні, багатому портовому місті різний набір, а в Мадриді, Толедо, то справді, вони дуже схожі. І чим вони вирізняються? Для прикладу я вам скажу таке: на головній площі Мадрида – пам'ятник. Дуже багато кінних статуй – це королівська держава, яка має історію безперервну, монархічну. Я би сказав, що це столиця монархії. Це класична монархія – Іспанія. Така католицька монархія. Від тієї площі йде ціла алея книжок. Я поцікавився: що це за книжки, аж ціла алея? Один павільйон, метрів сім, ну так, як кімната, весь заставлений книжками, як бібліотека заставлена книжками, і на прилавку. Другий павільйон пройшов, третій, четвертий, п'ятий... Я шукаю книжок, я іспанської не знаю, тому шукаю книжок німецькою чи англійською мовою. Нема. Ну я думаю, що будуть там ще книжки іноземними мовами... Я проходжу десять павільйонів, я проходжу двадцять павільйонів, тридцять павільйонів, тридцять сім – і всі книжки іспанською мовою... Є переклади знайомих авторів на іспанську мову, є кілька книжок англійською мовою... Отже, вони зовсім не звертають увагу, щоби вас заманить чи щось, ви можете дивитися, можете йти далі... Іспанець ніколи не буде цікавитися тим, щоб торгуватись, так, наче він прийшов сюди читати книжки... І я приглядаюся до їх облич на різних рівнях. Це може бути продавець. На англійську мову вони взагалі не реагують: ви можете говорити українською, можете говорити англійською, – йому те саме. Він чемно хоче вгадати, що вам треба, і дати вам те, що вам треба. У них зовсім немає вивісок англійською мовою, і вони ніколи не будуть підкреслювати, що вони – іспанці, і не будуть натякати, що вам треба було б знати іспанську мову. Нічого. Вони просто органічні націоналісти, органічні без усяких пояснень, без скрупулю. А просто це їх стан душі...

Отакі були неорганічні аристократи демократичного спрямування Косачі, які нічого не підкреслювали, які просто були собою і робили те, що є в їх силах. Ну в

їх силах було дуже багато: вони могли дати освіту дітям, вони могли підтримувати книговидавництво, вони могли займатися дослідженнями фольклору... Але те все багатство нічого б не значило, коли б не цей величезний дар до праці. Вони працювали на максимумі, а, як відомо, Бог допомагає тільки тій людині, яка уміє сама працювати на максимальному напруженні своїх сил. Власне, тому вони і досягли, кожне по-своєму, якоїсь своєї вершини. Про Олену Пчілку говорили: вона родюча як земля та робуча як пчоло. Я думаю, що то був би приклад нині. То був би наш порятунок, якби це гасло прийнялося, і якби люди менше говорили про достатки чи недостатки, а більше говорили про те, щоб створити сім'ю і щоб передати те, що вони мають, своїм дітям, щоб створити дітей, бо, фактично, ми про інших дочок менше знаємо, а Лесю Українку створила мати... Спочатку створила свідомо, сама говорила про те, як вона це робить. Можна причепитися до того, що вона була дуже суворою дуже часто. Ми ж не уявляємо собі, ми кажемо: "Хвора дівчина..." і на тому слові закінчуємо... Це хвора дитина, постійно хвора... Її треба постійно лікувати та постійно підтримувати... Це які треба мати плечі! Батько по-своєму підставляв плечі своїй дитині, він – людина впливова, але фактично все трималося на матері. Ця матір залишила нам свій заповіт, який полягає у прикладі отієї любові, яка є обов'язком кожної людини. Передати своїм дітям цю любов, працьовитість, цю громадянську заангажованість, власне, щоб не просто було дитя здорове, а щоби воно було частиною національного організму, і сильною частиною національного організму... Я думаю, оце, власне, і є наука, це є заповіт, який ми повинні перейняти від Олени Пчілки. Як приклад, я не знаходжу серед українських письменників рівних їй у цьому відношенні... Дякую..."

Виступ на вечорі з нагоди 160-річчя від дня народження Олени Пчілки, 17 червня 2014 р.

"Вітаю гостей сьогоднішнього свята.

Взагалі я належу до того покоління, яке вивчало творчість Лесі Українки і там згадувалася Олена Пчілка як її антипод, тобто Олена Пчілка була запеклою націоналісткою і, звичайно, ворогом Лесі Українки. Причому, ці нещасні кон'юнктурники, які писали ці книжки, вони, звичайно, писали на відповідне замовлення ідеологічне, тому що була в Леніна теорія про те, що в кожній культурі є дві культури – демократична та реакційна. Відповідно, стали слуги навколо літератури нашої розшукувати. Проти Шевченка Куліша поставили як ворога, проти Франка – Грушевського, а проти Лесі Українки додумалися поставити її матір Олену Пчілку. Ну, оскільки я не був типовим представником цього покоління, то вже з самого початку я розумів, що тут є дуже груба фальш, бо не можуть бути з одної сім'ї мати та дочка письменниці українські, патріотки українські, і бути антиподами. І зрештою, жодні аргументи не були переконливими, просто висмикнуті якісь цитати, які мали б свідчити про різні позиції.

Отже, я став тоді докопуватись, хто ж була Олена Пчілка? Докопуватись було дуже важко (можливо, у Валерія Шевчука було де копатися, у нього була велика бібліотека¹), а так було дуже важко знайти справжній матеріал, справжні спогади, документи часу. Особливо мусолили націоналізм й антисемітизм Олени Пчілки, і коли я далі почав поступово досліджувати матеріали, я думаю, що навіть і не було різних позицій у Лесі Українки та матері, просто різні характери. Те, що Леся Українка мовчала та говорила тільки те, що було мотивом її твору, то Олена Пчілка говорила все прямо та називала речі своїми іменами. Я побачив, що Олена Пчілка була проти погромів єврейських, вона була проти розперезаного чорносотенного хамства, яке ми і зараз маємо, і добре уявляємо, як вона до нього могла ставитися. Вона не належала до тих, хто звинувачував юдаїста, а навпаки вона привітала виправдувальний вирок на суді Бейлісу. Вона тільки зауважувала, що, ну добре, українські селяни були чесними та винесли правдивий вирок, но бути чесним – це нормально для людини, тут нема чого дякувати. Бейліс був невинним, його виправдали, але то ще не привід робити з нього героя. Хіба в нас немає інших імен? Про що писати?

¹Звертання до присутнього в залі Валерія Шевчука.

Останній візит до музею: вечір до ювілею Олени Пчілки. 17 червня 2014 р.

На жаль, ця тенденція підбрехачів кон'юнктурних була й тоді, і були дуже поважні люди, які зневажали ліберальну думку й обзивали Олену Пчілку. І я собі згадав, коли читав матеріали на судовому процесі СБУ проти Єфремова, який тоді займав ліберальну позицію, і в жодному разі не був навіть близько до антисемітизму. І його звинувачували в антисемітизмі на основі записів у його щоденнику, бо він, скажімо, давав таку сценку: зібралася парт.ячейка в суботу та мала ухвалити постанову про підвищення атеїстичного виховання народу. Але вони думали, що в суботу не належить порушувати свято суботи, бо всі ж були євреями, то перенесли це на понеділок. Ну я це переказую без гумору, а він з гумором про це писав, які вели дискусії навколо цього. Ну й от цей бумеранг до нього повернувся вже на судовому процесі.

Я думаю собі, що Олену Пчілку, звичайно, були б судили, і були аргументи, можна було проти неї найти більше, ніж проти будь-кого, бо вона редагувала "Рідний край" і довгі роки редагувала, ще за життя Лесі Українки та після. І там є багато матеріалів, до яких можна причепитися. І якщо очима нормальної культурної людини, то там немає до чого чіплятися, але питання в тому, що це була реальна націоналістична позиція Олени Пчілки. Але хіба були справжні українці не націоналістами, у той час, коли було гоніння на українську націю? Звичайно, всі були націоналістами, але вона була, як вони казали, – вузькою, ну хай, вони ширші були. Вона була варта кількох чоловіків. Де б вона не виступала, вона не виконувала роль, це була дуже надійна культурна сила. І там, де є Олена Пчілка, там сорому не буде.

Ну, звичайно, вони товпилися навколо того, щоби звинувачувати її на процесі СБУ, але просто її треба було нести туди і, ясна річ, що це не відповідало сценарію... Бо вже в сімдесят другому році, я пригадую мою приятельку Філатову Катерину, колишню есерку, прийшли заарештовувати, не мали доброї інформації, – вона вже лежала на столі..., так що вони пішли, не виконавши завдання...

Ну от у такій атмосфері Олена Пчілка доживала віку. Дуже шкода, що раніше вона не продиктувала спогади про своє життя, а вже аж перед виходом книжки останньої її оповідань, в останній рік життя чи передостанній, і там було б набагато більше матеріалу одвертого, набагато більше матеріалу яскравого, а тут доводилося рахуватися з цензурою, яка могла книжки не пропустити. Але біографія Олени Пчілки – це твір вражаючий, і життя Олени Пчілки, я би сказав, – це теж твір вражаючий. Це – твір. Я не знаю, що краще: чи написати книжки, чи створити сім'ю таку, як вона створила. І це дуже рідко буває, що поєднується і те, і те. І чим більше я задумуюсь над деякими мотивами Лесі Українки й Олени Пчілки, тим більше відчуваю, що вона, Олена Пчілка, мала дуже великий вплив на спосіб мислення, на світогляд і на

формування характеру Лесі Українки. Але якщо говорити про те, якою мірою вона опікувалася нею, то це зводиться, можливо, до одного огляду: і маленькою вона носила її на руках, і в останні роки носила її на руках. І головне, вона розуміла всю її велич, це рідко буває в сім'ї, коли розуміють масштаби постаті. Вона розуміла масштаби постаті Лесі Українки. Мене особливо вразило те, як вона записала останній задум Лесі Українки про мудреця, який перед нашестям якоїсь страшної сили закопує свої рукописи в пісках пустині. Тоді він цій пустині довіряє свій скарб.

Отже, велика шана цій людині, яка формувала світогляд свого покоління, і яка залишила той світ, що ніколи не зітреться і ніколи не здрібніє, бо то той характер, це те сумління, це й та порядність, на якій тримається культура і нація”.

*Звукозаписи розшифрували
Ірина Щукіна та Микола Захаркін
м. Київ*

Отримано 11 лютого 2016 року
